

Gebundelde krachten in de oecumene

bezinning
41 / 2012

Onder vermelding van de titel te bestellen bij:

Raad van Kerken in Nederland

Kon. Wilhelminalaan 5

3818 HN Amersfoort

☎ 033 4633844

✉ rvk@raadvankerken.nl

ℹ www.raadvankerken.nl

Prijs: € 4,50 (inclusief portokosten)

Amersfoort, 2012

GEBUNDELDE KRACHTEN IN DE OECUMENE

INHOUD

Aanbeveling	5
1. Inleiding	7
Analyse met behulp van een checklist	
2. Afspraak in Europees verband	9
3. Plaatselijke samenwerking	10
4. Context van de oecumene	11
5. Checklist	14
Het sluiten van convenanten	
6. Een nieuw instrument	19
7. Waarom een convenant sluiten?	21
8. Wie sluiten een convenant?	22
9. Hoe komt een convenant tot stand?	23
Model van een convenant	
10. Voorbeeldtekst	25
Noten	30

Gebundelde krachten

AANBEVELING

Verschillende geïnteresseerden zullen deze uitgave lezen om zich te informeren over nieuwe mogelijkheden in de oecumene. Voor hen is dit wellicht een uitgave om door te bladeren. Daarnaast zijn er mensen die het beleid ter plaatse uitzetten. Mogelijkerwijs kunnen zij de tekst gebruiken om zich een spiegel te laten voorhouden, en kunnen zij zichzelf de vraag stellen hoe het met de oecumene in hun woonplaats staat. Is ze 'zo fris als dauw?', waartoe dr. Mechteld Jansen de oecumenische beweging onlangs opriep. De Raad van Kerken in Nederland biedt in *Gebundelde krachten in de oecumene* de plaatselijke geloofsgemeenschappen twee nieuwe instrumenten aan om de oecumene jong en vitaal te houden. U krijgt:

1. *Een checklist als thermometer van de plaatselijke oecumene;*

Daarmee kunt u de oecumene evalueren zoals ze is gegroeid in uw woonplaats. Door de checklist in te vullen met andere geloofsgemeenschappen ter plaatse kunt u samen de balans opmaken en de resultaten bespreken.

2. *Een convenant als mogelijkheid een verbond van plaatselijke geloofsgemeenschappen te sluiten.*

Met een convenant legt u vast, wat u ter plaatse samen doet. U stelt de samenwerking zeker voor de toekomst. En bij reorganisaties kan de oecumenische samenwerking gehandhaafd blijven. Het opstellen van een convenant biedt tegelijk de mogelijkheid om weer nieuwe plannen te maken.

Als taakgroep willen we één aanbeveling doen: De opstelling van een convenant kan helpen om een lokaal conciliair proces te starten. U bezint zich samen, bidt samen en werkt samen toe naar besluiten. De leiding van de gemeenschappen tekent uiteindelijk de overeenkomst en neemt daarmee de verantwoordelijkheid voor het proces.

We hopen met deze uitgave de oecumene in de plaatselijke gemeenschappen te dienen en de samenwerking te inspireren.

BUNDEL DE KRACHTEN IN EEN CONVENANT

Taakgroep Convenanten
van de Raad van Kerken

Jeanne van Hal

Joke Heijblok

Susien Lenselink

Jaap van der Linden

Jac van Oppen

Samen optrekken

Iedere tijd kent zijn eigen vragen. Deze notitie probeert de oecumene plaatselijk te laten aansluiten bij de ontwikkelingen van de 21ste eeuw. De tijd vraagt om andere accenten. Authenticiteit staat tegenwoordig hoger in aanzien dan groepsafbakening; andere vormen van christelijke spiritualiteit trekken de aandacht. Er is bereidheid om gezamenlijk de schouders te zetten onder de vragen van de secularisatie. De organisatie, de kerkbouw, de communicatiemiddelen; alles past zich aan bij de nieuwe uitdagingen.

Er vindt in Nederland een herschikking plaats van gemeenten en parochies op plaatselijk vlak. De secularisatie daagt uit om nieuwe samenwerking aan te gaan. In de praktijk blijken we als kerken nog weinig gestructureerd de mogelijkheden aan te wenden. Deze uitgave wil helpen om daar meer lijn in te brengen.

Het is van belang om als kerken meer samen te werken. Want de oecumenische samenwerking staat op verschillende plaatsen in Nederland onder druk. Dat heeft te maken met verschillende factoren. De kerk krimpt. De organisatiestructuren veranderen. Bezuineringen maken heroriëntatie noodzakelijk. Het is spijtig en onnodig als herinrichting van de organisatie in mindering komt op de oecumenische samenwerking. Een bundeling van krachten kan juist helpen om aansluitend bij de uitdagingen van de 21ste eeuw een passend antwoord te geven op de noodzaak anders te werken.

Deze handreiking probeert een positieve stimulans te geven om creatief om te gaan met de noodzaak de organisatie aan te passen. We willen proberen de oecumenische mogelijkheden systematisch te benutten. De notitie is vooral praktisch van aard. Het doel is de plaatselijke geloofsgemeenschappen aan het denken te zetten en te wijzen op oecumenische paden die nog onvoldoende zijn verkend.

Het eerste deel helpt lezers bij het analyseren van de plaatselijke situatie. Een handige checklist maakt het mogelijk om regelmatig naar de eigen parochie of gemeente te kijken en zich de vraag te stellen of aanpassingen gewenst zijn.

Het tweede deel geeft de mogelijkheid om de onderlinge samenwerking van de kerken een duurzaam anker te geven. De lokale gemeenschappen kunnen door het sluiten van een convenant de oecumene waarborgen, deze benutten om samen oplossingen te zoeken voor problemen die ieder afzonderlijk heeft en samen kerk van Christus te zijn in de plaats waar men woont.

De Raad van Kerken in Nederland meent met deze uitgave mensen op plaatselijk vlak uit te dagen om de mogelijkheden die er zijn volop te gebruiken. Misschien is het in het begin wennen om meer samen te werken, maar in de praktijk levert het veel op. Zoals het Afrikaanse spreekwoord zegt: 'Alleen reizen gaat sneller, maar door gezamenlijk op te trekken kom je verder.'

Elkaar helpen

ANALYSE MET BEHULP VAN EEN CHECKLIST

Kerken proberen plaatselijk en bovenplaatselijk de samenwerking met anderen uit te bouwen. De kerken, die enkele jaren geleden bijeen waren in Sibiu (Roemenië), waaronder diverse kerken uit Nederland, hebben uitgesproken de eenheid van kerken te zoeken in vieren, getuigen en dienen. Deze uitwerking kan worden gezien als een praktische toepassing van de intenties die in de Charta Oecumenica worden aangereikt.

De Raad geeft met deze uitgave een handreiking aan plaatselijke gemeenten en parochies. Zij staan wellicht voor verandering in structuur, bestuur en middelen. Velen willen daarbij recht doen aan hun roeping om samen te werken met andere, plaatselijke kerken en organisaties. De Charta Oecumenica roept kerken op die plaatselijke samenwerking te zoeken.

In een tijd waarin krimp voelbaar is, in afname van betrokkenheid, van financiële middelen en organisatorische slagkracht, kunnen christenen van verschillende kerken juist goed samen een antwoord zoeken. Ze kunnen elkaar helpen, werk van elkaar overnemen en elkaar aanvullen.

De mogelijkheden voor oecumenische samenwerking verschillen van plaats tot plaats. De schets in deze handreiking moet dan ook vertaald worden naar de eigen, plaatselijke context. Suggesties zijn soms relevant, soms niet. Vaak is er sprake van samenwerking tussen gemeenten en parochies op enkele onderdelen van het kerkenwerk. Wellicht zijn er meer mogelijkheden.

In deze handreiking vinden kerken en gemeenschappen een checklist. Een ingevulde checklist maakt zichtbaar waar kerken staan op het gebied van oecumenische samenwer-

king. Door er verder met elkaar over te praten kunnen er ideeën ontstaan om nieuwe initiatieven te ontplooiën. Al sprekend met elkaar raak je je bewust van ambities en mogelijkheden. De vragenlijst kan op die manier werken als stimulans om naar onderdelen van het kerkenwerk te zien die nog weinig samenwerking genieten. De plaatselijke gemeenschap wordt zo uitgedaagd na te gaan in hoeverre zij oecumenisch gehalte heeft en gestalte geeft aan de oecumene.

Op de golven naar de toekomst

De context van oecumenische samenwerking verandert voortdurend. Een aantal factoren heeft direct invloed op de oecumene, andere dragen een algemener karakter. De factoren zijn bestuurlijk, financieel, maar ook maatschappelijk van aard. We noemen er drie.

Veranderende organisatiestructuur

De organisatie van kerken en parochies wijzigt zich de laatste decennia. Kerken passen grenzen aan, combineren parochies en gemeenten, waardoor de infrastructuur van kerken ter plaatse zich ingrijpend wijzigt.

Op het moment dat gemeenten of parochies worden samengevoegd binnen de eigen kerkelijke denominatie, krijgt men een bestuur, dat verder af staat van de bestaande oecumenische initiatieven. De oecumenische initiatieven kunnen niet zomaar in elkaar geschoven worden. De organisatie wordt vaak ingewikkelder. Mensen missen de korte lijnen, die er eerder wel waren. Vaak is onduidelijk door wie een initiatief nu wordt gedragen en wie de juiste contactpersoon is.

Het territoriale gebied neemt meestal toe na samenvoeging van een parochie of gemeente. Het kan voor een nieuwe parochie moeilijk zijn te weten wie nu bij andere denominaties de oecumenische partners zijn. Nog ingewikkelder is het, wanneer gemeenten of kerken van verschillende denominaties worden samengevoegd. Het moet duidelijk zijn waar de contacten liggen en wat de mogelijkheden zijn voor de oecumene.

De meeste kerken hebben met krimp te maken. Er zijn minder mensen beschikbaar om het werk te doen. Ook dat vraagt om her-nieuwde afwegingen. Willen we oude taken op een zelfde manier voortzetten? Gaan we andere prioriteiten geven? Kerken en parochies bezinnen zich op de kernwaarden van de eigen gemeenschap. Tegelijk zijn er grondwaarden die blijven. Kerken zijn voortgekomen uit de opdracht het Evangelie present te stellen in viering, getuigenis en dienstbetoon. De taken blijven wellicht, maar de concretisering kan veranderen. Een andere organisatiestructuur kan een andere prioritering van doelstellingen met zich mee brengen. Waar de ene geloofsgemeenschap kiest voor het present zijn in de samenleving van eigen stad of dorp, legt een andere de nadruk op eredienst. Als kerken apart nadenken over deze vragen, kan het onderlinge verwijdering geven. Deze verschillen kunnen oecumenische samenwerking bemoeilijken.

We pleiten er voor dat parochies en gemeentes samen zoeken naar de balans. Zij kunnen daardoor enerzijds de eigen gemeenschap versterken; aan de andere kant kunnen zij door samenwerking effectiever kerk zijn en hebben hun activiteiten meer zeggingskracht in de samenleving. Als kerken beleidsmatig hun inspanningen afstemmen, kan er een goede balans ontstaan die het kerkelijk geluid krachtig maakt in de eigen omgeving.

Kleiner wordende kerk

Een kleinere kerk beschikt over minder middelen. Maar daar waar de kerken onderling beter samenwerken kan de slagkracht zich versterken. Door de keuzes samen te maken kan de ene lokale gemeenschap de andere tot een hand en een voet zijn. Samen kunnen zij als lichaam van Christus gezicht geven aan het verlangen de Heer te volgen. Waar de ene kant menskracht tekort komt, kan er door samenwerking aan de andere kant vaak meer dynamiek ontstaan. Dit brengt andere en nieuwe mogelijkheden met zich mee.

Veranderingen in de samenleving

Naast de genoemde categorieën van kerken is ook sprake van een veranderende samenleving. Mensen zijn geneigd hun betrokkenheid bij kerk en geloof op een andere wijze vorm te geven dan voorheen. Kerkelijke betrokkenheid uit zich bijvoorbeeld lang niet altijd in het regelmatig bezoeken van kerkdiensten.

Een van de opvallendste verschuivingen is die van duurzame naar incidentele relaties en contacten. Een langdurig lidmaatschap van een organisatie is vaak niet aantrekkelijk meer. Mensen gaan eerder op zoek naar eenmalige, incidentele activiteiten waarbij men zich betrokken voelt. Een andere manier van betrokkenheid past soms niet meer bij de oorspronkelijke doelstellingen en vormgeving van (plaatselijke) oecumenische initia-

tieven. Ook hier is bezinning nodig en een goed zicht op wat mensen bindt en bezighoudt.

Voorals jonge mensen verbinden zich als 'kort-verband-vrijwilliger' aan de kerk en haar activiteiten, zoals blijkt uit het rapport 'Een nieuwe generatie over geloof en spiritualiteit (Bezinning 36)'. Deze uitgave is het tastbare resultaat van een groep van jongvolwassenen die de Raad van Kerken heeft geadviseerd over de relatie van hun leeftijdgenoten met de kerk en de oecumene.

Wellicht kunnen kerken en parochies samen ter plaatse inspelen op deze trends, bijvoorbeeld door gezamenlijke activiteiten op te zetten met jongvolwassenen van verschillende kerken. Zo kunnen ze samen werken aan de kerk van de toekomst, een kerk die ook plaatselijk gezicht heeft en mensen inspireert.

De gemeenschap

De veranderingen leveren vragen op die nieuwe keuzes vereisen. Deze keuzes zijn van invloed op de manier waarop kerken zijn georganiseerd en zichtbaar zijn. Om het voortbestaan van oecumenische initiatieven te waarborgen en de slagkracht van plaatselijke parochies en gemeenten te vergroten is hieronder een lijst weergegeven met vragen. Deze vragen kunnen helpen bij het nadenken over keuzes die gemaakt zijn of gemaakt moeten worden.

De vragen zijn gestructureerd aan de hand van de hiervoor genoemde categorieën.

Veranderende organisatiestructuur

Na een reorganisatie of samenvoeging lopen de lijnen van verantwoordelijkheden, bevoegdheden en praktische zaken vaak net even anders dan voorheen. Het is dan goed de volgende vragen door te nemen. Als deze vragen beantwoord kunnen worden, hebben de deelnemers aan het oecumenisch initiatief een beter beeld van de organisatiestructuur.

- Ontmoeten de kerkelijke besturen van een plaats of regio elkaar periodiek?
- Als er sprake is van een oecumenisch werkverband: onder welke verantwoordelijkheid valt dit oecumenisch initiatief?
- Is er periodiek overleg van de het oecumenische werkverband met de leiding van de deelnemende geloofsgemeenschappen, waarbij de intenties voor een aankomende periode worden besproken?

- Zijn er kerken die niet participeren in het oecumenisch werk; en zo ja, wordt er regelmatig contact gezocht over mogelijkheden van samenwerking?
- Als er een reorganisatie heeft plaatsgevonden, zijn er dan vanuit de nieuwe organisatiestructuur mogelijkheden voor oecumenische initiatieven op plaatselijk niveau?
- Zo ja; is er een nieuwe contactlijn voor ontmoetingen vastgesteld met verantwoordelijke personen en taken?
- Waar komen vrijwilligers en medewerkers vandaan, en bij wie kunnen zij na de reorganisatie terecht voor vragen over beleid, praktische zaken en bevoegdheden?
- Hoe vindt een uit clustering ontstane nieuwe parochie of gemeente haar partners?
- Hoe wordt de promotie van het oecumenisch initiatief vormgegeven? Is het behoud van het initiatief een zaak van de vrijwilligers en deelnemers zelf of komt het initiatief voor in het beleidsplan van de deelnemende geloofsgemeenschappen?
- Is het mogelijk om via *convenanten* ruimte te bieden aan plaatselijke oecumenische initiatieven?

Kleiner wordende kerk

In een kleiner wordende kerk is er sprake van vermindering van middelen. Dat betekent minder mensen, maar ook minder geld. In de volgende vragen gaat het om vijf zaken. Deze zaken zijn: mensen, vieringen, vorming en toerusting, pastoraat, diaconaat en financieel beheer.

Mensen

- Hoeveel mensen werken er voor de plaatselijke kerk (aantal fte)?
- Gaat het alleen om betaalde krachten, of ook en vooral om vrijwilligers?
- Kunnen (verkleinde) betaalde aanstellingen gecombineerd worden?
- Is het mogelijk een (verkleinde) aanstelling uit te breiden vanuit de gezamenlijke kerken?

Vieringen

- Lukt het een oecumenische gemeenschap voldoende mensen te vinden om een viering tot stand te brengen of deze te leiden?
- Is het mogelijk een oecumenische viering te houden op een tijdstip waardoor het mogelijk is dat pastores of voorgangers eerst elders een dienst leiden of bezoeken?
- Hoe worden vieringen vormgegeven en past dit bij de wensen van de deelnemende kerken en binnen de kerkordelijke mogelijkheden?
- Is het mogelijk andere vormen van vieringen te onderzoeken?
- Wordt er gezamenlijk aandacht gegeven aan de Week van het Gebed voor de eenheid van de christenen?
- Wordt er gezamenlijk aandacht gegeven aan de Vredesweek?

Er kan ook samengewerkt worden op het gebied van kerkelijke activiteiten waarbij menskracht en organisatiemiddelen kunnen worden samengevoegd. Het gaat dan bijvoorbeeld om:

Vorming en toerusting

- Legt de catechese voldoende uit wat essentieel is voor het geloof in de eigen kerk en is er bij de leeftijdsgroep van 17 en 18 jaar ook aandacht voor de geloofsbeleving in andere kerken?
- Is er gezamenlijke toerusting voor kinderen op school in de leeftijd tussen 6 en 12 jaar?
- Is er gezamenlijke verkenningsscatechese voor kinderen van 12 jaar, waarin kinderen de weg leren in de kerk?
- Is er gezamenlijke catechese voor kinderen van 12 tot 16 jaar, waarin liturgie en bijbel worden toegelicht?
- Is er waar mogelijk gezamenlijke catechese voor jongeren van 17 en 18 jaar, waarin contact met en verkenning van de kerken centraal staat?
- Wordt in doopcatechese aandacht gegeven aan contact met en verkenning van verschillende kerken?
- Is er een gezamenlijke bijeenkomst voor jonge mensen die zich willen voorbereiden op het huwelijk?
- Zijn er gezamenlijke bijeenkomsten voor mensen die onlangs getrouwd zijn?
- Is er een gezamenlijke toerusting voor jonge ouders?
- Is er een gezamenlijk aanbod voor toerusting van jongvolwassenen in de leeftijd van 20 tot 35 jaar?
- Is er een gezamenlijk toerustingsaanbod van spirituele thema's?
- Is er gezamenlijke aandacht voor pre-catechese en evangelisatie voor mensen die open staan voor de basis van het christelijk geloof?

- Is ooit gedacht aan een gezamenlijk project richting Pasen of een andere kerkelijke feestdag, gericht op de breedte van de plaatselijke samenleving?

Pastoraat

- Ontmoeten pastores van diverse kerken elkaar periodiek?
- Is er contact tussen de verschillende medewerkers aan het bezoekwerk van diverse kerken?
- Zijn pastores van diverse kerken op de hoogte van elkaars vakantie; en - voor sommige denominaties - kan men elkaars werk waarnemen tijdens de vakantie?
- Is er bezoekwerk c.q. huisbezoek per straat dat kerkoverschrijdend is?
- Is er bijzonder pastoraat dat met andere kerken is afgestemd, zoals ontmoetingen van mensen die met suïcide te maken hebben gehad, of met een ingrijpende ziekte of rouw, waardoor zelfhulpgroepen kunnen ontstaan?
- Is er gezamenlijke aandacht van de kerken voor geslaagde eindexamenkandidaten?

Diaconaat

- Is het mogelijk om samen te werken in het kader van diaconaat? Is men op de hoogte van de ontwikkelingen rondom de Wmo-wetgeving? Is hierover overleg met de burgerlijke overheid?
- Is er periodiek overleg van diaconie met caritas?
- Is er gezamenlijk overleg met de burgerlijke overheid? Is er sprake van een centra-

le contactpersoon vanuit religieuze instellingen in het dorp, de wijk of de stad?

- Is er gezamenlijke aandacht voor alleenstaanden/ouderen?
- Is er gezamenlijke aandacht voor minder draagkrachtigen?

Financieel beheer

- Is er een goede financiële onderbouwing van de gezamenlijke activiteiten en wordt dat periodiek teruggekoppeld naar het kerkelijk bestuur?
- Zijn de mogelijkheden onderzocht om gebouwen die in bezit zijn van de ene kerk ook door andere denominaties op huurbasis te laten gebruiken; zulks passend binnen de juridische structuren van een kerk?
- Kan er gezocht worden naar andere gebruiksfuncties van een gebouw? Is het mogelijk in samenwerking met andere, plaatselijke organisaties een multifunctioneel gebouw op te zetten? (Denk aan het zgn. Kulturhus. Zie: kulturhus.nl.)
- In hoeverre wordt Kerkbalans samen vormgegeven?
- Zijn de mogelijkheden onderzocht om drukwerk van de diverse kerken als een gezamenlijke order op jaarbasis uit te besteden aan één bedrijf ten einde de prijzen scherper te krijgen dan wel de kwaliteit van het drukwerk te verbeteren (door uitvoering bijvoorbeeld in full colour)?
- Is er een rubriek 'andere kerken' in het eigen kerkblad/parochieblad waar iedere keer nieuws in staat?

- Is er een verwijzing op de website van de eigen kerk naar de andere kerken?
- Is er een gezamenlijk periodiek overleg van diverse redacties?
- Is de mogelijkheid overwogen om informatiebladen in elkaar te schuiven?
- Is er contact met het plaatselijke huis-aan-huisblad om periodiek een gratis pagina te vullen vanuit de gezamenlijke kerken?
- Is er contact met de plaatselijke radio en/of plaatselijke tv waarbij onderwerpen tegen het licht worden gehouden om de kerken in de media te brengen?

Veranderingen in de samenleving

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat veel mensen hun geloof en geloofsovertuiging op een andere manier willen vormgeven dan door het bezoeken van een wekelijkse samenkomst op zondag. Juist oecumenische initiatieven kunnen vrij gemakkelijk incidenteel worden georganiseerd en zo de behoeften van deze mensen vervullen. Met dergelijke initiatieven kunnen kerken en geloofsgeenschappen in vooral de kleinere plaatsen gezicht geven aan het geloof. Op deze manier kunnen kerken draagvlak creëren voor activiteiten in hun directe omgeving. De kans op herhaling in de toekomst van deze initiatieven is groot. Dit draagvlak hoeft geen duurzame financiële subsidiënt te vormen. Ook in grotere plaatsen kan de plaatselijke raad van kerken gestimuleerd worden tot het ontwikkelen van dergelijke, vaak incidentele initiatieven. Op veel plaatsen gebeurt dit al

jaren, bijvoorbeeld rond 4/5 mei vieringen, Allerzielen en lokale herdenkingsdagen. Naast deze zogenaamde 'publieke momenten' zijn er nog andere dingen te noemen. Door de volgende vragen langs te lopen kunnen eigen, plaatselijke kansen en mogelijkheden ontdekt worden.

- Is er een gezamenlijke 4 en/of 5 mei viering?
- Zijn er gezamenlijke vieringen op kerkelijke feestdagen?
- Is er een gezamenlijk periodiek overleg met de burgemeester en diverse wethouders?
- Is er samenwerking tussen kerken bij het organiseren van plaatselijke happenings, bijvoorbeeld rommelmarkten, zomerfeesten, speciale dorps- of stadsaangelegenheden?
- Hebben de kerken gedacht aan wat hun te doen staat bij plaatselijke calamiteiten en zorgen zij ervoor dat ze in dat geval door de burgerlijke overheid als partners worden ingeschakeld?
- Is er voor de 'vluchtige voorbijganger' voldoende informatie te vinden op het internet over activiteiten, aanwezigheid en aanbod van kerken?
- Is er een gezamenlijk aanbod in een niet-kerkelijke locatie, bijvoorbeeld een zangactiviteit?
- Zou een kerkennacht tot de mogelijkheden behoren?

Niet vergroeid, maar wel verstrengeld

HET SLUITEN VAN CONVENANTEN

Kerken die plaatselijk de oecumene iets steviger willen neerzetten, kunnen nog een stap verder gaan. Ze kunnen de onderlinge samenwerking in een convenant vastleggen. Het idee voor een convenant is ontstaan in de Oecumenische Polderkring. Deze groep van katholieke en protestantse theologen en juristen heeft bij de Raad van Kerken in Nederland een voorstel op tafel gelegd om gemeenten en parochies plaatselijk convenanten te laten sluiten om de oecumenische samenwerking te verankeren en een nieuwe impuls te geven. Een convenant, opgevat als een verbond, kan helpen om continuïteit te brengen in de oecumene. De convenanten zijn geen doel in zichzelf, ze functioneren als stimulans.

De Raad van Kerken heeft dit voorstel overgenomen en introduceert nu het convenant als een nieuw instrument bij de samenwerking tussen plaatselijke geloofsgemeenschappen. Een convenant is een overeenkomst, waarin plaatselijke geloofsgemeenschappen hun oecumenische samenwerking op papier vast leggen en afspraken maken op welke terreinen zij hun samenwerking verder willen laten groeien. De oecumene leeft van spontaniteit en lijkt eerder enthousiasme dan 'instrumenten' nodig te hebben. Toch heeft een rivier een bedding nodig en kan een oecumenische beweging niet zonder een lichtvoetige vorm van organisatie. Het sluiten van een convenant kan de plaatselijke oecumene versterken en revitaliseren.

Wat is een convenant?

Een convenant is een overeenkomst waarin plaatselijke geloofsgemeenschappen met elkaar een commitment aangaan. Zij zijn daar niet toe verplicht. Zij doen dit vrijwillig. Dit convenant heeft nadrukkelijk geen juridische implicaties naar kerkelijk noch naar civiel recht en wil op geen enkele wijze in de rechten treden van de convenantpartners. Een oecumenisch convenant kun je het beste vergelijken met een verbondsluiting. Daar zit een formele en een inhoudelijke kant aan.

De formele kant is in een definitie te omschrijven: Een convenant is een formele, op schrift gestelde overeenkomst, waarin twee of meer plaatselijke geloofsgemeenschappen afspraken maken over oecumenische samenwerking. Zij geven daarin nauwkeurig aan op welke terreinen zij die samenwerking aangaan en op welke terreinen zij dat in de toekomst denken te gaan doen. De overeenkomst wordt aangegaan door de leiding van de geloofsgemeenschappen ter plaatse en wordt gedragen door het grotere kerkverband waarvan zij deel uitmaken.

Achtergrond

Inhoudelijk gaat het bij het sluiten van een convenant om een vorm van verbondsluiting. Een verbond wordt pas gesloten, als er een band is ontstaan tussen christenen van twee of meer plaatselijke geloofsgemeenschappen. Die band groeit in de praktijk van ontmoetingen, vieringen en gezamenlijke acties.

Theologische basis voor zo'n verbondsluiting is de 'koinonia' of 'communio', dat is de gemeenschap die tussen de kerken en plaatselijke geloofsgemeenschappen is gegroeid. Augustinus spreekt over rechten die aan die gemeenschap ontleend kunnen worden. Die "rechten" moet men niet legalistisch opvatten. Hij spreekt van gemeenschapsrecht en bedoelde daarmee: datgene wat wij vanwege de communio, de onderlinge gemeenschap, aan elkaar verschuldigd zijn aan achting, erkenning, betrekkingen en samenwerking.

Waar die gemeenschap eenmaal ontstaat en wederzijds wordt herkend, gaat zij meer en meer de verhouding bepalen waarin wij tot elkaar staan, en kan zij uitgroeien tot een verbondsluiting. Convenanten vormen een goed instrument om aan deze gemeenschap uitdrukking te geven in een onderlinge publieke afspraak tot samenwerking.

Deze band van gemeenschap, uitgedrukt in een convenant, concurreert niet met de be-

staande kerkrechtelijke regels en systemen, maar is wel een nieuw gegeven. Deze band zoekt een open organisatievorm, waarin de gegroeide gemeenschap als oogst van de oecumenische beweging tussen de kerken wordt bevestigd en uitgangspunt wordt voor doorgaande groei in die gemeenschap.

Dat geloofsgemeenschappen een verbond aangaan met elkaar is voor de Raad van Kerken in Nederland zeer herkenbaar, want deze Raad is van de aanvang af gedacht en statutair beschreven als een verbond (*fellowship*) van kerken. Deze impuls tot verdergaande toewijding aan elkaar en aan de oecumenische samenwerking sluit aan bij onder meer de ondertekening op Europees niveau van de Charta Oecumenica die tevens de oproep bevat om deze basistekst aan te nemen en toe te passen in eigen context.

In evenwicht

Waarom zouden wij nu in Nederland overgaan tot het sluiten van plaatselijke convenanten? We zijn op het idee gebracht door de praktijk in Engeland. Daar zijn de raden van kerken sinds het eind van de jaren negentig op grote schaal overgegaan tot het sluiten van convenanten tussen plaatselijke geloofsgemeenschappen.

De doorslaggevende reden

De Engelse convenanten beginnen met een 'Verbandsverklaring van de kerken te', en dan wordt de woonplaats genoemd. Die verklaring begint met de volgende woorden: 'In obedience to the call of Christ, we ministers and people of Churches (*alle deelnemende kerken worden genoemd*) who have increasingly shared our Christian life in a variety of ways over recent years, now feel a need to show our love for God and for one another by a more formal commitment to grow together in doing His will.'

Daarna volgt een korte geloofsbelijdenis en een opsomming van de vormen van samenwerking, waarop de lokale geloofsgemeenschappen zich samen willen vastleggen. Vervolgens wordt in een regeling elk punt van samenwerking nader omschreven en besproken. Dit model stellen wij ook voor Nederland voor.

De doorslaggevende reden om een convenant te sluiten is de gevoelde behoefte om onze liefde voor God en voor elkaar zichtbaar te maken en deze samen in een overeenkomst vast te leggen voor de toekomst.

Meerwaarde van een convenant

Wat is de meerwaarde van een convenant boven de reeds bestaande vormen van oecumenische samenwerking? Een convenant wordt gesloten door de besturen en leidinggevende personen en instanties van plaatselijke geloofsgemeenschappen. Zij ondertekenen namens de plaatselijke geloofsgemeenschap het convenant en worden zo direct betrokken bij de oecumene. Zij nemen de verantwoordelijkheid op zich voor de uitvoering van de gemaakte afspraken.

Door de gegroeide eenheid vast te leggen in een serie afspraken wordt de lokale oecumenische samenwerking als vast punt op de agenda van kerkenraden, parochieraden en besturen geplaatst. Bij de zorgen van de kerken ten gevolge van inkrimping van het ledenbestand, van financiële middelen en van de in te zetten voorgangers is de neiging groot om zich op het eigen erf terug te trekken. Door de bestaande samenwerking vast te leggen als verworvenheid van de oecumenische beweging, plaatsen zij de oecumene blijvend op de agenda van de kerken en bevorderen zij de continuïteit bij wisseling van personen. De afspraken in het convenant om geregeld te evalueren en de afspraken bij te stellen, stroomlijnen de ontwikkeling van de samenwerking. Door ambities te formuleren voor de toekomst geeft een convenant dynamiek aan de oecumenische samenwerking.

Een convenant legt de oecumene van het verleden als verworvenheid vast, viert de oecumene van het heden en maakt verdere afspraken voor de toekomst.

Plaatselijke gemeenschappen

Het gaat in de oecumene niet alleen om samenwerking tussen individuele christenen. Het gaat om de gemeenschap, de communio, die tussen de verschillende geloofsgemeenschappen ontstaan is in de praktijk van ontmoetingen, vieringen en gezamenlijke acties. Door samen te delen in elkaars leven als christenen hebben zij bij elkaar de intentie herkend om God en de naaste lief te hebben en te groeien in het doen van Zijn wil. Samen besluiten de convenantpartners zich voortaan in te zetten voor getuigenis en dienst in de eigen omgeving. Door samen te werken worden getuigenis en dienst geloofwaardiger.

Het is belangrijk om dan ook de gemeenschappen als geheel te betrekken bij de verbondsluiting. Zij dienen op zijn minst op de hoogte te zijn van het feit dat de leiding van hun gemeenschap namens hen het convenant sluit. Door daar een viering en een feestelijke ontmoeting van te maken wordt de convenantssluiting op zichzelf al een oecumenische gebeurtenis, die het draagvlak verbreedt binnen de gemeenschappen en eenheid demonstreert naar buiten toe.

De afspraken binnen het convenant zullen er vooral op gericht zijn om zoveel mogelijk leden van de geloofsgemeenschappen te betrekken bij oecumenische activiteiten, die zo veel als mogelijk is ten dienste staan van alle mensen.

Het convenant dient ondertekend te worden door die personen, die gerechtigd zijn om namens de plaatselijke geloofsgemeenschap te handelen.

De rol van raden van kerken

Het is goed om oecumenische bondgenoten te zoeken die de geloofsgemeenschappen steunen bij het sluiten van een convenant en die aanwezig zijn bij de ondertekening.

Om de plaatselijke gemeenschappen de steun te laten voelen van de bovenplaatselijke oecumene kan de provinciale raad van kerken de convenantpartners steunen en helpen door de voorgenomen convenanttekst aan een kwaliteitstoets te onderwerpen. De provinciale raad (of een speciaal voor dit doel in het leven geroepen werkgroep daarvan) kan daarbij gebruik maken van de ervaringen die in andere plaatsen in de provincie zijn opgedaan en daarmee de partners van een nieuw convenant bemoedigen en hun initiatief verrijken.

In die plaatsen waar een plaatselijke raad van kerken aanwezig is, kan deze het initiatief nemen om de lidkerken in overweging te geven om met elkaar een convenant te sluiten. Binnen een raad van kerken kunnen verschillende gemeenschappen een onderling convenant aangaan voor meer intensieve of specifieke samenwerking. Zo kan een convenant ook de plaatselijke raad nieuwe impulsen geven.

Toerustingsdeskundigen, werkzaam op landelijk, regionaal of diocesaan niveau kunnen plaatselijke geloofsgemeenschappen begeleiden bij het opstellen en sluiten van een convenant.

Plaatselijk proces op gang brengen

Omdat het bij een convenant gaat het om een kerkenband tussen plaatselijke geloofsgemeenschappen, dient er plaatselijk een oecumenisch proces op gang te worden gebracht van bezinning en beraad, gedragen door gezamenlijk gebed. Met het oog op de sluiting van een convenant wordt dan de bestaande oecumenische samenwerking geëvalueerd en worden samen plannen voor nieuwe initiatieven gemaakt.

De inhoud van de afspraken binnen een convenant zal plaatselijk verschillen en hangt af van de inhoud van de oecumenische samenwerking tot dan toe.

Bij de evaluatie en de planning voor de toekomst kunnen oecumenische documenten als de Charta Oecumenica en de in deze uitgave geïntroduceerde checklist helpen om de samenwerking te verdiepen en te verbreden.

Samen convenanttekst opstellen

Bij een dergelijk proces zullen de betrokken geloofsgemeenschappen zoveel mogelijk als geheel betrokken dienen te worden. Een gezamenlijk proces van beraad, bezinning en gebed geeft de kans om nieuwe mensen te betrekken bij de oecumene.

Op grond van de uitkomst van dit proces zullen de leidinggevende organen en personen van de plaatselijke gemeenschappen aan de hand van het model een convenanttekst voor de situatie in eigen woonplaats opstellen.

Instemming verantwoordelijke organen

Voor zover binnen het eigen kerkgenootschap voorgeschreven dienen ook bovenplaatselijke gezagsdragers of gezaghebbende instanties gevraagd te worden om hun instemming te betuigen met de tekst van het convenant. Men kan dit plaatselijk als een omweg ervaren. De winst is dat bovenplaatselijke instanties en gezagsdragers betrokken raken bij wat er in de plaatselijke oecumene leeft.

Ondertekening en viering

Het is belangrijk om de sluiting van het convenant tot een feestelijke gebeurtenis te maken voor de betrokken geloofsgemeenschappen. Oecumenische activiteiten hebben altijd als extra dimensie dat zij het oog hebben gericht op de hele wereld, op alle mensen in de eigen omgeving. Partners in activiteiten, bondgenoten in verwante organisaties en sleutelfiguren in de samenleving kan men uitnodigen om aanwezig te zijn en indien mogelijk een bijdrage te leveren aan de bijeenkomst. Die bijdrage hangt natuurlijk af van het karakter van de bijeenkomst en de inhoud van het convenant.

Tevens is het een unieke kans om op dat moment met de leden van de eigen geloofsgemeenschappen de reeds bestaande gemeenschap te vieren en het vuur bij elkaar weer aan te wakkeren om zich samen in te zetten voor de wereld om ons heen.

Reik elkaar de hand

M O D E L V A N E E N C O N V E N A N T

Hieronder treft u het model van een convenant aan. De tekst dient als voorbeeld, dat ter plaatse bij de opstelling van een convenant als model gebruikt kan worden. De noten (zie achterin) geven praktische aanwijzingen over de wijze waarop de open ruimten ingevuld kunnen worden.

Het model is een hulpmiddel dat ter plaatse al naargelang de situatie en de gemaakte afspraken over samenwerking nader ingevuld, gewijzigd en aangepast kan worden.

Convenant¹ inzake de Kerkenband² in³

I Convenantverklaring

In de hoop en de zekerheid van de verhoring van het gebed van onze Heer, waarin Hij vraagt dat wij allen één zullen zijn, voelen wij, leden van de geloofsgemeenschappen van
de
en van ...⁴

ons geroepen om een convenant te sluiten, waarin wij vastleggen dat wij samen willen groeien in het doen van Zijn wil.

Wij willen uitdrukking geven aan onze gemeenschap in Jezus Christus, die wij belijden als Heer en Verlosser overeenkomstig de Schriften, en willen ernaar streven om onze gemeenschappelijke roeping te vervullen om samen kerk van Christus te zijn tot eer van de ene God, de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.⁵

Wij zijn dankbaar voor de samenwerking, die in de afgelopen ...⁶ jaren tussen onze geloofsgemeenschappen is gegroeid. Deze samenwerking beslaat vele terreinen van het kerkelijk leven, heeft zich in de loop van de jaren kwalitatief verdiept en groeit zowel in de breedte als in de diepte.

Deze samenwerking vindt haar legitimatie in de verplichting tot oecumene zoals deze is uitgesproken en wordt beleden door de kerken in Nederland en onder meer in de Charta Oecumenica tot uitdrukking komt.

Met dit convenant sluiten wij een bondgenootschap, waarin wij aan de gegroeide samenwerking een bindend karakter geven en wij de verplichting op ons nemen om deze samenwerking te bevorderen en verder uit te bouwen. Dit convenant heeft nadrukkelijk geen juridische implicaties naar kerkelijk noch naar civiel recht en wil op geen enkele wijze in de rechten treden van de convenantpartners.

Wij houden nadrukkelijk de mogelijkheid open, dat in de toekomst andere geloofsgemeenschappen in onze woonplaats toetreden tot dit convenant.

II Regeling van de oecumenische samenwerking van de kerkenband in...

1. *Instelling van het Oecumenisch Overleg*

Wij besluiten tot het oprichten van het Oecumenisch Overleg⁷, dat bestaat uit vertegenwoordigers uit de besturen van de plaatselijke geloofsgemeenschappen (parochie, gemeente, wijkgemeente, enz.).⁸

Het Overleg krijgt tot taak de bestaande oecumenische samenwerking te coördineren en deze samenwerking te bevorderen en te doen groeien binnen de kaders waarvoor de plaatselijke besturen de verantwoordelijkheid dragen.

2. *Samenwerking in vieren, leren en dienen*

Wij spreken uit dat wij vanuit het Oecumenisch Overleg de oecumenische samenwerking voortzetten op de terreinen van vieren, leren en dienen.

a. Samen vieren

De deelnemende geloofsgemeenschappen brengen ondanks het vooralsnog ontbreken van volledige gemeenschap nu reeds hun verbondenheid tot uitdrukking in gezamenlijke vieringen van Woord en Gebed, in gebedsdiensten en in getijdendiensten.

De gezamenlijke vieringen worden gehouden onder verantwoordelijkheid van de vertegenwoordigers van de deelnemende geloofsgemeenschap die gastvrijheid verleent en zijn in die zin oecumenisch van karakter, dat leden van de andere geloofsgemeenschap(pen) in de kerk waarin de viering plaatsvindt, de hun toegestane taken vervullen als voorbede, lezen van de Schrift en spreken van een stichtelijk woord, met inachtneming van de officiële regelgeving inzake eredienst en liturgie, die in de kerk, waartoe de gastvrijheid verlenende geloofsgemeenschap behoort, van kracht is.⁹

De vieringen worden door leden uit elk van de participerende geloofsgemeenschappen voorbereid.

De samenwerking bestaat bij sluiting van het convenant uit de volgende gezamenlijke vieringen:..... (*opsomming volgt*).¹⁰

b. Samen leren

Als leerlingen van Jezus Christus ondersteunen de convenantpartners elkaar bij de opbouw van de geloofsgemeenschappen door gezamenlijke vorming en toerusting met het oog op hun geestelijke groei en het volgen van hun roeping.

De betrokken geloofsgemeenschappen verzorgen gezamenlijke kringen voor Bijbelstudie en geloofsgesprek. Deze kringen en bijeenkomsten staan open voor leden van de betrokken geloofsgemeenschappen en andere belangstellenden.

De samenwerking bestaat bij sluiting van het convenant uit de volgende gezamenlijke activiteiten:..... (*opsomming volgt*).¹¹

c. Samen dienen

De convenantpartners zetten zich met getuigenis en dienst gezamenlijk in binnen de samenleving van¹²

Het getuigenis aangaande het Evangelie van Jezus Christus als Heer en Verlosser van deze wereld krijgt gestalte in het leven van de participerende geloofsgemeenschappen, die worden opgewekt om Jezus Christus met woord en daad te belijden.

De betrokken geloofsgemeenschappen wijden zich samen aan de gemeenschapsofbouw binnen de geloofsgemeenschappen. Voorts nemen zij samen deel aan de dienst van barmhertigheid en gerechtigheid door hulp en bijstand aan hen, binnen de eigen kring en daarbuiten, die geen helper hebben, door gezamenlijke projecten tot leniging van geestelijke en materiële nood, het signaleren van knelpunten in de samenleving en het contact daarover met de burgerlijke overheid ter plaatse.

De samenwerking bestaat bij sluiting van het convenant uit de volgende gezamenlijke activiteiten:.....¹³

3. Samen groeien in vieren, leren en dienen

Wij spreken het voornemen uit dat wij vanuit het Oecumenisch Overleg initiatieven zullen ontplooien om de oecumenische samenwerking te bevorderen en te doen groeien, ook op de terreinen van¹⁴

4. Planning en evaluatie

Het Oecumenisch Overleg komt regelmatig bijeen om afspraken te maken over en initiatieven te ontwikkelen voor bestaande en nieuwe gezamenlijke activiteiten.

Eenmaal per drie jaar roept het Oecumenisch Overleg de deelnemende geloofsgemeenschappen bijeen in een oecumenische beraadslaging, waar een gezamenlijke evaluatie van de samenwerking en van de groei van de activiteiten plaatsvindt.

Het Oecumenisch Overleg zal periodiek verslag doen van de wijze, waarop de oecumenische samenwerking zich ontwikkelt, aan de besturen buiten de plaatselijke geloofsgemeenschappen, die mede verantwoordelijkheid dragen voor het kerkelijk leven in¹⁵

5. *Slotclausules*

Wij spreken af, dat wij oecumenische activiteiten ontwikkelen en liturgische vieringen houden onder beding van de eigen kerkorde.

Dit convenant wordt gesloten voor een periode van zesendertig maanden, ingaande
Uiterlijk een half jaar voor het verstrijken van een driejarige termijn vindt de bovengenoemde evaluatie plaats.

Tenzij een van de partijen te kennen geeft geen prijs te stellen op het verlengen van het convenant, wordt het convenant op basis van een positieve periodieke evaluatie voor een periode van steeds zesendertig maanden verlengd.

Dit convenant wordt gesloten tussen onze geloofsgemeenschappen en ondertekend door de daartoe bevoegde vertegenwoordigers: van de Rooms-katholieke parochie¹⁶ en de protestantse (wijk)gemeente¹⁷, en/of¹⁸

plaats

datum

de ... parochie te

de (wijk)gemeente te

namens deze

namens deze

de pastoor-voorzitter van het parochiebestuur

voorzitter wijkkerkenraad

secretaris van het parochiebestuur

scriba wijkkerkenraad

enz...

Onder toezend oog

Noten

¹ Naar de Engelse definitie van een LEP: A local ecumenical partnership (LEP) is defined as existing where there is a formal written agreement affecting the ministry, congregational life, build-ings and/or mission projects of more than one denomination; and a recognition of that agreement by the sponsoring body, and by the appropriate denominational authorities. (Consultation on LEPs, held March 1994).

² De term “kerkenband” is een weergave van het Engelse ‘Churches Together’.

³ Plaatsnaam invullen.

⁴ Hier de verschillende geloofsgemeenschappen die aan het convenant participeren zo precies mogelijk omschrijven: de parochie ..., de wijkgemeente van de gemeente te ..., de geloofsgemeenschap te enz.

⁵ Deze omschrijving is grotendeels ontleend aan de wijze waarop de WCC zichzelf omschrijft: “The World Council of Churches is a fellowship of churches which confess the Lord Jesus Christ as God and Saviour according to the scriptures, and therefore seek to fulfill together their common calling to the glory of the one God, Father, Son and Holy Spirit.”

⁶ Indien mogelijk zo nauwkeurig mogelijk het tijdvak aangeven waarin de samenwerking is gegroeid.

⁷ Hier de naam van dorp, wijk of stadsdeel invoeren.

⁸ Het gaat om het bestuur dat eerste verantwoordelijkheid draagt voor de plaatselijke geloofsgemeenschap. Dat hoeft niet samen te vallen met het bestuur dat, of de bestuurder die de juridische bevoegdheid bezit om dit convenant te ondertekenen.

⁹ Zie de desbetreffende regelgeving in de verschillende kerken; zo bijvoorbeeld voor de Rooms-katholieke Kerk Oecumenisch Directorium n.129-132, Wetboek van Canoniek Recht c. 844 en 908.

¹⁰ Hier een zo volledig mogelijke opsomming geven van de activiteiten waarvoor men reeds gezamenlijke verantwoordelijkheid draagt.

¹¹ Hier een zo volledig mogelijke opsomming geven van de activiteiten waarvoor men reeds gezamenlijke verantwoordelijkheid draagt.

¹² Plaatsnaam noemen.

¹³ Opsomming volgt, waarbij de diaconale activiteiten binnen de geloofsgemeenschappen en de activiteiten naar de samenleving toe (samenlevingsdiaconaat) afzonderlijk worden vermeld.

¹⁴ Hier een zo volledig mogelijke opsomming geven van de activiteiten waarvoor men in de nabije toekomst gezamenlijke verantwoordelijkheid wil gaan dragen.

¹⁵ Naam van de plaats noemen waar de oecumenische samenwerking plaatsvindt. Hier kunnen die besturen of ambtsdragers genoemd worden, die mede of uiteindelijk juridische verantwoordelijkheid dragen, zoals in het geval van een parochie de deken of regiovicaris. Het kan ook gaan om besturen die geen directe verantwoordelijkheid dragen voor de oecumene, maar toch graag betrokken worden bij en op de hoogte gehouden willen worden van de oecumenische samenwerking, zoals in het geval van een wijkgemeente binnen de Protestantse Kerk in Nederland de algemene kerkenraad.

¹⁶ Voor een parochie binnen de Rooms-katholieke Kerk is de pastoor als voorzitter samen met de secretaris van het parochiebestuur pas bevoegd om te tekenen na schriftelijke toestemming voor het aangaan van een convenant door de plaatselijke bisschop. Hetzelfde geldt voor Orthodoxe en Oriëntaalse parochies.

¹⁷ Voor een (wijk)gemeente van een gemeente binnen de Protestantse Kerk zijn voorzitter en scriba van de (wijk)kerkenraad bevoegd om te tekenen, mits het convenant geen vermogensrechtelijke bepalingen bevat. Is dat wel zo, dan dienen ook de voorzitter en secretaris van het College van Kerkrentmeesters te tekenen.

¹⁸ Hier kunnen de officiële namen en functies toegevoegd worden van de tot tekening bevoegde personen van andere in het convenant deelnemende geloofsgemeenschappen.

COLOFON

De tekst is tot stand gekomen met inbreng van

Marrit Bassa

Sophie Bloemert

John Boon

Ton van Eijk

Henk van Hout

Ruud Huysmans

Taakgroep

De Raad stelde een taakgroep Convenanten samen die lokale geloofsgemeenschappen kan begeleiden bij de introductie van een convenant.

De taakgroep bestaat uit de leden

Jeanne van Hal, Leger des Heils, voorzitter

Joke Heijblok, Algemene Doopsgezinde Sociëteit

Susien Lenselink, Remonstrantse Broederschap

Jaap van der Linden, Protestantse Kerk, secretaris

Jac van Oppen, Rooms-Katholieke Kerk, bisdom Den Bosch

Redactie

Jaap van der Linden in samenwerking met de taakgroep

Eindredactie

Klaas van der Kamp, Beppie van Laar

Foto's sculpturen

Artihove, Bergschenhoek, www.artihove.nl

Ontwerp

Omslag: Marijke Kamsma – bliksemzwart.nl

